

WIOLETTA KAMIŃSKA

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy Jana Kochanowskiego w Kielcach
Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Jarosławiu

OBSZARY WIEJSKIE OBJĘTE SEMIURBANIZACJĄ W WOJ. ŚWIĘTOKRZYSKIM

Abstract: *Rural Areas Involved in Semiurbanisation in Świętokrzyskie Voivodship.* The aim of this article is to determine rural areas involved in semiurbanisation in Świętokrzyskie Voivodship. *Semiurbanisation* is a term which signifies a process of socio-economic and morphological changes of rural settlement, which takes place usually far from bigger cities, and is influenced by local industrial mills or service institutions. This process makes villages become similar to cities in terms of living and social conditions. Method of standardized sum, in the literature known as Perkal's index, has been employed in the paper. Processes of semiurbanisation have been analyzed in 4 aspects: demographic, economic, spatial and social.

The research has demonstrated that in Świętokrzyskie Voivodship, some rural areas are characterized by very high, and others by low, level of advancement in semiurbanisation processes. However, in the area of 57 municipalities no symptoms of the analyzed process can be observed.

Wstęp

Pod pojęciem *semiurbanizacji* rozumie się proces przemian społeczno-gospodarczych i morfologicznych osadnictwa wiejskiego dokonujący się pod wpływem lokalnych zakładów przemysłowych lub instytucji o charakterze usługowym. Proces ten prowadzi do stopniowego upodabniania się wsi do miasta pod względem warunków bytowych i społecznych (Rajman 2003). Gołachowski (1969) uważał *semiurbanizację* za formę częściowej, połowicznej urbanizacji wsi, obejmującą zespoły produkcyjno-osadnicze o funkcjach nierolniczych, które w sumie tworzą silnie związaną funkcjonalnie całość, lecz topograficznie są rozproszone.

Semiurbanizacja jest częścią składową szerszego procesu wiejskich przekształceń – urbanizacji wsi, który przebiega z różnym natężeniem w czasie i przestrzeni.

Badania nad urbanizacją wsi w Polsce mają już swoją tradycję. Obejmowały różne aspekty (ekonomiczny, demograficzny, przestrzenny, społeczny) przeobrażeń zachodzących na obszarach wiejskich. Problematykę urbanizacji ekonomicznej podej-

mowali m.in. Gałąj (1964), Dobrowolska (1958), Rakowski (1975), Jędrzejczyk, Wilk (1992). Urbanizacją demograficzną zajmowali się m.in. Ziółkowski (1965), Golachowski (1969), Mikołajewicz (1973). Społeczne przeobrażenia wsi podejmowali w swoich badaniach: Dobrowolski (1967), Gałęski (1966), Pawełczyńska (1967), a aspekty przestrzenne przekształceń można znaleźć m.in. w pracach Mikołajewicza (1973), Stasiaka (1970), Broła (1996).

Kompleksowe badania dotyczące przeobrażeń na obszarach wiejskich były prowadzone w różnych układach przestrzennych – np. w całej Polsce (Broł 1996), w Polsce południowej (Dobrowolska 1958; Rajman 1969; Górz 1994), w woj. opolskim (Golachowski 1969; Mikołajewicz 1973), w woj. warszawskim (Rakowski 1975), w strefie podmiejskiej dużych miast (Jakóbczyk-Gryszkiewicz 1998; Jędrzejczyk, Wilk 1992).

Odrębną grupę stanowią prace dotyczące delimitacji obszarów wiejskich objętych procesami urbanizacji (Mikołajewicz 1973; Rakowski 1975; Broł 1996).

Analizując bogatą literaturę dotyczącą przemian na wsi należy stwierdzić, że woj. świętokrzyskie było właściwie poza sferą zainteresowań naukowych. Dlatego w prezentowanej pracy podjęto próbę wyznaczenia obszarów wiejskich objętych semiurbanizacją na tym obszarze. W pracy przyjęto za Ziółkowskim (1965), że procesy przeobrażeń wsi należy badać w czterech aspektach: demograficznym, ekonomicznym, komunalnym i społecznym.

1. Metody badawcze i źródła

Do oceny stopnia zaawansowania procesów semiurbanizacji na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego wykorzystano metodę sum standaryzowanych (wskaźnik Perkala). Podstawową zaletą tej metody jest mała utrata informacji podczas agregacji danych oraz łatwość i prostota obliczeń. Ponadto, metoda ta była wykorzystywana do rozwiązywania podobnych problemów badawczych i dała dobre rezultaty (Kostrubiec 1965; Chojnicki, Czyż 1991; Rosner 2007).

Syntetyczny wskaźnik obliczony dla każdej gminy porządkuje liniowo jednostki oraz umożliwia przeprowadzenie klasyfikacji w celu wyodrębnienia grup obiektów podobnych. Otrzymane wyniki zaprezentowano w formie graficznej w postaci kartogramów. Za podstawę podziału na klasy przyjęto wartości średnie dla obszarów wiejskich woj. świętokrzyskiego oraz przeciętne dodatnie odchylenie od średniej. Wstępnie przyjęto, że gminy, w których syntetyczny wskaźnik Perkala kształtował się poniżej średniej nie wykazywały widocznych objawów procesów semiurbanizacji. Pozostałe gminy pod względem wartości wskaźnika Perkala podzielono na następujące klasy:

Klasa I – (średnia + 1 odchylenie) – gminy, o słabym zaawansowaniu semiurbanizacji,
Klasa II – (średnia + 2 odchylenia) – gminy, o średnim zaawansowaniu semiurbanizacji,
Klasa III – (średnia + 3 odchylenia) – gminy, o wysokim zaawansowaniu semiurbanizacji,
Klasa IV – (średnia + 4 odchylenia) – gminy, o bardzo wysokim zaawansowaniu semiurbanizacji.

Dla zbadania zależności między badanymi cechami wyliczono współczynniki korelacji Spearmana. Wykorzystano również wskaźnik przedsiębiorczości obrazujący liczbę osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym.

W pracy wykorzystano dane ze *Spisu Powszechnego 2002 r.*, *Powszechnego Spisu Rolnego 2002 r.* oraz *Roczników statystycznych woj. świętokrzyskiego* za lata 2003 i 2007.

2. Aspekt demograficzny procesów semiurbanizacji na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego

Demograficzny aspekt semiurbanizacji wsi przejawia się w tendencji do koncentracji ludności w większych miejscowościach wiejskich, stałym przyroście ludności urbanizowanych osiedli oraz wzroście gęstości zaludnienia. Dodatkowo przemianom tym towarzyszą przeobrażenia struktury ludności według płci i wieku. Zauważa się bowiem zahamowanie odpływu ludzi młodych, zwłaszcza kobiet, z obszarów wiejskich co ma swoje konsekwencje w kształtowaniu się współczynnika feminizacji, wskaźnika obciążenia demograficznego, a także wskaźnika starości demograficznej.

Do zbadania demograficznego aspektu procesów semiurbanizacji wsi w woj. świętokrzyskim wstępnie przyjęto 5 mierników:

1. Przeciętna wielkość wsi
2. Gęstość zaludnienia
3. Przyrost ludności w latach 1988-2006
4. Wskaźnik starości demograficznej
5. Wskaźnik obciążenia demograficznego.

Powyższe mierniki są powszechnie przyjmowane w badaniach nad urbanizacją wsi, a ich wady i zalety zostały szeroko omówione w literaturze (Dobrowolska 1958; Mikołajewicz 1973; Bról 1996)

Tabela 1

Współczynniki korelacji cech demograficznych woj. świętokrzyskiego

	Gęstość zaludnienia	Przeciętna wielkość wsi	Przyrost ludności 1988-2006	Wskaźnik starości demograf.	Wskaźnik obciążenia demograf.
Gęstość zaludnienia	x	0,752	0,360	-0,672	-0,717
Przeciętna wielkość wsi		x	0,344	-0,683	-0,746
Przyrost ludności 1988-2006			x	-0,483	-0,449
Wskaźnik starości demograficznej				x	0,825
Wskaźnik obciążenia demograficznego					x

Źródło: Obliczenia własne.

Ze względu na to, że wyliczone współczynniki korelacji (tab. 1) wskazują, że niektóre cechy są ze sobą mocno skorelowane w dalszych rozważaniach pominięto dwie z nich: gęstość zaludnienia (współczynnik korelacji z wielkością wsi 0,752) oraz wskaźnik starości demograficznej (współczynnik korelacji ze wskaźnikiem obciążenia demograficznego 0,825).

2.1. Wielkość osiedli wiejskich w woj. świętokrzyskim

Osadnictwo wiejskie w woj. świętokrzyskim jest silnie rozdrobnione. Średnie zaludnienie statystycznej wsi wynosiło w 2002 r. 330 osób (przeciętnie w Polsce 210 osób). Podstawowym elementem wiejskiej sieci osadniczej jest grupa wsi, którą można określić jako bardzo małą (do 200 mieszkańców) oraz grupa wsi małych od 200 do 500 osób (tab. 2). Pierwsze z nich stanowiły 40,2% ogółu wsi województwa skupiając 14,7% mieszkańców wsi, a drugie 43,4% ogólnej liczby wsi skupiając 41,4% mieszkańców wsi woj. świętokrzyskiego.

Drobne formy osadnicze nie stwarzają dogodnych warunków do lokalizowania w nich funkcji pozarolniczych. Bardzo mała skala popytu na usługi i produkty oraz mikroskala lokalnego rynku pracy wykluczają w zasadzie możliwość kreowania funkcji pozarolniczych w małych miejscowościach wiejskich. W jednostkach osadniczych tej grupy wielkościowej trudno jest doszukać się istotnych przejawów semiurbanizacji w jej demograficznym, funkcjonalnym i przestrzennym aspektach, ale nie można całkowicie wykluczyć przejawów urbanizacji ekonomicznej i społecznej (Brol 1996).

Jako średnie można określić miejscowości wiejskie zaludnione przez 500-1000 mieszkańców. W woj. świętokrzyskim takich wsi było 254. W ogólnej liczbie wsi stanowiły one 11,9%. Miejscowości tej grupy wielkościowej skupiały 24,6% ogółu ludności wiejskiej. Jak wykazują badania, wsie średnie mają możliwość odgrywania roli tzw. wsi podstawowych, czyli najniższych w hierarchii lokalnych subośrodków koncentracji podstawowych usług.

Udział wsi dużych (1000-2000 mieszkańców) w ogólnej liczbie wsi wynosił 4,1%, a wsi bardzo dużych (pow. 2000 mieszkańców) 0,4%. Łącznie wsie duże i bar-

Tabela 2

Struktura wiejskich jednostek osadniczych w woj. świętokrzyskim w 2002 r.

Liczba wsi/struktura	Miejscowości o liczbie ludności				
	poniżej 200	200-499	500-999	1000-2000	ponad 2000
2127	856	922	254	86	9
100,0%	40,2	43,4	11,9	4,1	0,4

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych GUS (tab. 2, 3).

dzo duże obejmowały 7,6% ludności wiejskiej województwa. Można więc stwierdzić, że w woj. świętokrzyskim jednostki osadnicze duże i bardzo duże koncentrują na swoim terenie relatywnie małą liczbę mieszkańców (w Polsce w 1988 r. 25% ludności), co niekorzystnie wpływa na skalę popytu na usługi i lokalną produkcję.

Lokalizacja funkcji pozarolniczych na wsi jest możliwa w sytuacji zapewnienia im osiągnięcia chociażby minimum efektywności. W literaturze przeważa pogląd, że pewne ograniczone szanse na osiągnięcie takiego minimum mają wiejskie jednostki osadnicze określane jako średnie. Natomiast wymóg ten spełniają wsie duże i bardzo duże (*ibid.*).

2.2. Zmiany liczby ludności na obszarach wiejskich w latach 1988-2006

W literaturze przedmiotu przeważa pogląd, że obszary wiejskie objęte procesami semiurbanizacji cechują się wzrostem liczby ludności. W woj. świętokrzyskim w analizowanych latach nastąpił ubytek ludności o 6,2%. Jednak na terenach wiejskich liczba ludności zmniejszyła się o prawie 10% (tab. 3).

Tabela 3

Zmiany liczby ludności miast i wsi woj. świętokrzyskiego w latach 1988-2006

Wyszczególnienie	Liczba ludności (w tys.)		Dynamika (w %)
	1988	2006	
Miasta	594,6	579,8	97,5
Wieś	774,3	700,0	90,4
Województwo	1364,3	1279,8	93,8

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych GUS.

Tylko w 15 gminach nastąpił wzrost liczby ludności, w tym w 8 gminach wzrost był wyższy niż 10%. Wszystkie te jednostki przestrzenne bezpośrednio przylegają do Kielc. Natomiast w 7 kolejnych gminach wskaźnik wzrostu wahał się od 0,4 do 7%. Spośród nich 3 gminy przylegają do strefy podmiejskiej Kielc, a 4 sąsiadują z innymi większymi miastami województwa: Starachowicami, Końskimi, Włoszczową. W pozostałych gminach nastąpił spadek liczby ludności, przy czym w 38 tempo spadku było niższe niż średnio dla obszarów wiejskich województwa.

2.3. Współczynnik obciążenia demograficznego

Procesom urbanizacyjnym towarzyszą zmiany struktur społeczno-demograficznych ludności wiejskiej. Znajduje to wyraz w częściowym upodobnianiu się niektórych cech demograficznych mieszkańców rejonów urbanizowanych do cech charakte-

Tabela 4

Współczynnik obciążenia demograficznego miast i wsi
w woj. świętokrzyskim w 2006 r.

Wyszczególnienie	Wieś	Miasta	Województwo
2006	66	61	59

Źródło: Zestawienie na podstawie *Rocznika województwa świętokrzyskiego 2007*.

rystycznych dla zbiorowości miejskich (Mikołajewicz 1973). Jedną z takich cech jest współczynnik obciążenia demograficznego, który wykazuje tendencję do wzrostu na obszarach wiejskich i do spadku w miarę zaawansowania procesów semiurbanizacji.

Wyniki przeprowadzonych badań w woj. świętokrzyskim potwierdzają powyższą prawidłowość. W 2006 r. wskaźnik obciążenia demograficznego wyniósł 59, przy czym dla obszarów wiejskich 66, a dla miast 61 (tab. 4).

W 2006 r. powyższy wskaźnik na obszarach wiejskich wahał się od 53 do 78. W 28 gminach był niższy niż średnio na obszarach wiejskich, przy czym najniższy (do 60) był w gminach położonych w bezpośrednim sąsiedztwie Kielc. W układzie przestrzennym wyraźnie widać, że najniższe wartości wskaźnik obciążenia demograficznego przyjął w północnej części województwa (należącej do Staropolskiego Okręgu Przemysłowego) natomiast najwyższe w południowej części, uznawanej zawsze, za rolniczą część województwa. Na uwagę zasługują również niskie współczynniki obciążenia demograficznego w gminach położonych wokół Sandomierza.

2.4. Syntetyczny wskaźnik semiurbanizacji demograficznej

Wyliczony syntetyczny wskaźnik Perkala dla demograficznego aspektu procesów semiurbanizacji wahał się od -0,982 do 1,596. Przyjmując jako kryterium wartości tego wskaźnika w woj. świętokrzyskim wyróżniono 4 grupy gmin odznaczających się różnym stopniem zaawansowania analizowanych procesów (tab. 5, ryc. 1 – patrz wkładka, s. 223).

W pierwszej grupie – o wysokim stopniu zaawansowania procesów semiurbanizacyjnych w ich aspekcie demograficznym znalazło się 7 gmin (Górno, Masłów, Miedziana Góra, Morawica, Piekoszów, Sitkówka-Nowiny, Strawczyn) bezpośrednio przylegających do największego miasta województwa – Kielc. Syntetyczny wskaźnik Perkala był w nich większy niż 0,853 (trzy odchylenia od średniej dla województwa). Gminy te odznaczały się wysoką gęstością zaludnienia (średnio 131 osób na 1 km²) oraz wzrostem liczby ludności w latach 1988-2006 (przeciętnie o 22,3%). Średnia wielkość wsi wynosiła 830 osób, a wskaźnik obciążenia ekonomicznego wynosił przeciętnie 57.

Drugą grupę (gminy o średnim stopniu zaawansowania procesów semiurbanizacji demograficznej) tworzyło 5 gmin, przy czym 4 z nich położone są w drugim

Tabela 5

Zróznicowanie gmin pod względem stopnia semiurbanizacji demograficznej
w woj. świętokrzyskim

Stopień semiurbanizacji demograficznej (wartości wskaźnika Perkala)	Liczba gmin	Przeciętna gęstość zaludnienia (osoby/km ²)	Przyrost/spadek liczby ludności (%)	Przeciętna wielkość wsi (liczba osób)	Wskaźnik obciążenia demograficznego	Wskaźnik starości (%)	Wskaźnik feminizacji
Wysoki (pow. 0,853)	7	131	22,3	830	57	12,4	101
Średni (0,418 – 0,852)	5	97	4,6	649	61	15,1	102
Niski (-0,018 – 0,417)	26	76	-8,1	366	65	17,9	102
Obszary nie objęte procesami urbanizacji (pon. -0,019)	59	53	-15,0	292	71	20,3	100

Źródło: Obliczenia własne.

pierścieniu okalającym Kielce (Bieliny, Chęciny, Daleszyce, Zagnańsk), a jedna (Bodzechów) leży w bezpośrednim sąsiedztwie Ostrowca Św. Średnia gęstość zaludnienia w tej grupie wynosiła 97 osób na 1 km² i była znacznie niższa niż w I grupie. Gminy te odznaczały się wzrostem liczby ludności średnio o 4,6%, przeciętnie wieś liczyła 649 osób, a współczynnik obciążenia ekonomicznego kształtował się na poziomie 61.

Trzecią grupę (gminy o niskim stopniu zaawansowania procesów semiurbanizacji) tworzyło 26 gmin. Położone są wzdłuż głównych szlaków komunikacyjnych oraz w sąsiedztwie większych miast województwa. Przeciętne zaludnienie w tej grupie jest niskie i wynosi 76 osób na 1 km². W latach 1988-2006 na tych obszarach wiejskich odnotowano ubytek ludności średnio o 8,1%. Przeważają wsie małe – średnio zamieszkiwane przez 366 osób, a wskaźnik obciążenia ekonomicznego wyniósł 65.

Natomiast w 59 gminach syntetyczny wskaźnik Perkala był niższy niż średnio dla obszarów wiejskich województwa. Na obszarze tych gmin nie stwierdzono widocznych przejawów procesów semiurbanizacji. Średnia gęstość zaludnienia wynosiła 53 osoby na 1 km². Ubytek ludności w latach 1988-2006 był bardzo wysoki i przeciętnie wyniósł 15%. W tych gminach przeważają wsie małe i bardzo małe (292 osoby), a wskaźnik obciążenia demograficznego był wysoki i kształtował się na poziomie 71.

3. Aspekt ekonomiczny procesów semiurbanizacji na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego

Procesy urbanizacji wsi (w tym semiurbanizacji) z ekonomicznego punktu widzenia polegają na przemianach struktury zatrudnienia w kierunku zwiększania się udziału ludności pracującej poza rolnictwem.

Tabela 6

Współczynniki korelacji między wskaźnikami charakteryzującymi ekonomiczny aspekt semiurbanizacji w woj. świętokrzyskim

Wyszczególnienie	Odsetek gospodarstw domowych nieużytkujących gospodarstw rolnych	Odsetek gospodarstw rolnych, w których prowadzona jest wyłącznie działalność pozaroln.	Odsetek gospodarstw rolnych, w których prowadzona jest działalność rolnicza i pozarolnicza	Liczba ha UR przypadająca na 1 gospodarstwo rolne	Podmioty gospodarcze ogółem na 1000 mieszk. w wieku produkcyjnym	Podmioty osób fizycznych na 1000 mieszk. w wieku produk.
	1	2	3	4	5	6
1	x	0,439	-0,243	-0,232	0,554	0,443
2		x	0,082	-0,505	0,867	0,672
3			x	0,165	0,038	-0,036
4				x	-0,484	-0,432
5					x	0,727
6						x

Źródło: Obliczenia własne.

Do zbadania ekonomicznego aspektu procesów urbanizacji obszarów wiejskich woj. świętokrzyskiego wstępnie przyjęto 6 mierników:

1. Odsetek gospodarstw domowych nieużytkujących gospodarstw rolnych.
2. Odsetek gospodarstw rolnych, prowadzących wyłącznie działalność pozarolniczą.
3. Odsetek gospodarstw rolnych, w których prowadzona jest działalność rolnicza i pozarolnicza.
4. Przeciętną liczbę ha UR przypadających na 1 gospodarstwo rolne.
5. Liczbę podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w systemie REGON na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym.
6. Liczbę osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym.

Jednak współczynniki korelacji wykazały wysoką zależność między miernikiem 2 i 5 (0,867) oraz między 5 i 6 (0,727) (tab. 6). Dlatego też w dalszych rozważaniach pominięto miernik 5 – liczba podmiotów gospodarczych ogółem zarejestrowanych w systemie REGON na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym.

3.1. Gospodarstwa domowe nieużytkujące gospodarstw rolnych

Wśród gospodarstw domowych nieużytkujących gospodarstw rolnych są te, które są określane jako bezrolne, jak i te, które użytkują działki rolne do 1 ha UR. W tej grupie znajdują się również takie gospodarstwa domowe, które związane są z rolnic-

Tabela 7

Liczba gmin według odsetka gospodarstw domowych
nieużytkujących gospodarstw rolnych w woj. świętokrzyskim

Liczba gmin o odsetku gospodarstw domowych nieużytkujących gospodarstw rolnych				
ogółem	pow. 50%	34,3 – 49,9%	20,0-34,2%	poniżej 20%
97	3	43	48	3
100%	3,1	44,3	49,5	3,1

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych ze *Spisu Rolnego 2002* (tab. 7-9).

twem przez pracę najemną. Zatem wskaźnik ten charakteryzuje dość jednostronnie problem dezagraryzacji.

W 2002 r. analizowany wskaźnik w woj. świętokrzyskim wyniósł 34,3% i wahał się od 17,4% do 74,3%. W 51 gminach wskaźnik ten był niższy od średniej dla województwa (tab. 7). Natomiast w 3 gminach kształtował się powyżej 50%. Są to gminy: Sitkówka-Nowiny, Morawica i Ćmielów, w których dobrze rozwinięty przemysł (cementowo-wapienniczy, porcelanowo-fajansowy) oraz usługi stwarzają możliwość pracy poza rolnictwem. Dodatkowo w Morawicy zlokalizowany jest Wojewódzki Specjalistyczny szpital dla Nerwowo i Psychiczenie Chorych.

W układzie przestrzennym można zauważyć, że gminy, w których analizowany wskaźnik jest wyższy od średniej dla województwa położone są wzdłuż szlaków komunikacyjnych i w pobliżu większych miast województwa. W zasadzie wszystkie te gminy leżą w obrębie SOP.

3.2. Gospodarstwa rolne prowadzące wyłącznie działalność pozarolniczą

Kolejnym wskaźnikiem jest odsetek gospodarstw rolnych prowadzących wyłącznie działalność pozarolniczą. W 2002 r. w woj. świętokrzyskim takie gospodar-

Tabela 8

Liczba gmin według odsetka gospodarstw rolnych
prowadzących wyłącznie działalność pozarolniczą w woj. świętokrzyskim

Liczba gmin o odsetku gospodarstw rolnych prowadzących wyłącznie działalność pozarolniczą				
ogółem	pow. 5%	2,1-4,9%	1,0-2,0%	poniżej 1,0%
97	8	28	27	34
100%	8,2	28,9	27,8	35,1

stwa stanowiły 2,1%. W poszczególnych gminach wskaźnik ten wahał się od 0,1% do 11,9%. W 61 gminach analizowany wskaźnik kształtował się poniżej średniej dla województwa, a tylko w 8 przyjął wartości najwyższe (pow. 5,0%) (tab. 8).

W układzie przestrzennym zauważamy prawidłowość: gminy o odsetku gospodarstw rolnych prowadzących wyłącznie działalność pozarolniczą wyższym niż średnia dla województwa ciągną się zwartym pasem z północnego zachodu na południowy wschód, obejmując pas od Końskich przez Kielce do Buska Zdroju i Staszowa.

3.3. Gospodarstwa rolne prowadzące działalność rolniczą i pozarolniczą

Następnym wskaźnikiem wykorzystanym do badania ekonomicznego aspektu urbanizacji obszarów wiejskich jest odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych, w których prowadzona jest rolnicza i pozarolnicza działalność gospodarcza. Wskaźnik ten, podobnie jak poprzedni wskazuje na dywersyfikację dochodów w gospodarstwach rolnych, przy czym w tym przypadku nie chodzi tylko o dochody z pracy, ale również o pozarolniczą przedsiębiorczość (Rosner 2007). Wątpliwości jednak budzi wiarygodność tego wskaźnika, bowiem część tego rodzaju działalności ma charakter fikcyjny, wynikający z tzw. samozatrudnienia. Potencjalni pracodawcy wymuszają na pracownikach, aby ci rejestrowali własną działalność gospodarczą. Jednak zdecydowano się zastosować ten wskaźnik, ponieważ dane oparte są na deklaracjach osób spisujących, a to daje nadzieję, że fikcyjna działalność gospodarcza rzadziej była deklarowana, a poza tym inne źródła statystyczne nie oferują tego typu danych mniej obciążonych błędami (por. *ibid.*).

W 2002 r. analizowany wskaźnik wynosił 7,8% i wahał się od 1,8% do 13,9%. W 44 gminach był wyższy od średniej dla województwa (tab. 9), a najwyższe wartości przyjął w gminach położonych w pobliżu mniejszych (niż Kielce) miast: Starachowice, Jędrzejów, Busko-Zdrój, Opatów, i in.

Aż w 53 gminach analizowany wskaźnik kształtował się poniżej średniej dla województwa.

Tabela 9

Liczba gmin według odsetka gospodarstw rolnych prowadzących działalność rolniczą i pozarolniczą w woj. świętokrzyskim

Liczba gmin o odsetku gospodarstw rolnych prowadzących działalność rolniczą i pozarolniczą				
ogółem	pow. 10 %	7,8-9,9%	5,0-7,7%	poniżej 1,0%
97	20	24	43	10
100%	20,6	24,8	44,3	10,3

3.4. Przeciętna liczba ha UR przypadających na 1 gospodarstwo rolne

Kolejnym miernikiem jest średnia wielkość gospodarstwa indywidualnego w gminie. Podstawą przyjęcia tego miernika było założenie, że dobrze rozwinięte rolnictwo, to takie, w którego skład wchodzi relatywnie duże gospodarstwa, prowadzące produkcję towarową. Ten miernik jest więc destymulantą i można go interpretować w ten sposób, że wysoka przeciętna wielkość gospodarstwa nie będzie sprzyjać procesom urbanizacji wsi w ich ekonomicznym aspekcie.

Przyjmując ten miernik jako kryterium można stwierdzić, że gospodarstwa rolne w woj. świętokrzyskim są silnie rozdrobnione. Średni obszar gospodarstwa wynosi 4,07 ha. Wyższe od średniej dla województwa wartości analizowany miernik przyjął w grupie 51 gmin, ale nawet najwyższa przeciętna wartość to nieco ponad 7 ha UR. W układzie przestrzennym wyraźnie widać, że te gminy ciągną się zwartym pasem obejmującym południowy zachód i północny wschód województwa. Są położone w dalszej odległości od miast. Natomiast z drugiej strony zdecydowanie wyróżnia się północ województwa i okolice Staszowa. Są to obszary najbardziej uprzemysłowione w województwie, a średni obszar gospodarstwa rolnego jest bardzo mały i wynosi poniżej 4 ha UR.

3.5. Liczba osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym

Kolejny miernik dotyczy liczby osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym. Wady tego miernika są oczywiste i opisane w literaturze (Kamińska 2006), jednak z braku innych źródeł informacji na ten temat w układzie gmin zdecydowano się je wykorzystać. Dają one informację o przedsiębiorczości ludności wiejskiej, a także poniekąd o możliwościach pozarolniczego zatrudnienia.

Tabela 10

Wskaźniki przedsiębiorczości na obszarach wiejskich i miejskich
woj. świętokrzyskiego w 2006 r.

Wyszczególnienie	Liczba podmiotów gospodarczych sektora prywatnego na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym	
	ogółem	osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą
Obszary miejskie	725	593
Obszary wiejskie	272	237
Województwo	466	390

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych GUS.

W 2006 r. liczba osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym na obszarach wiejskich województwa wynosiła 237 (tab. 10). W 30 gminach analizowany wskaźnik był wyższy od średniej dla obszarów wiejskich, ale tylko w 2 gminach był wyższy od średniej dla województwa. Żadna gmina nie osiągnęła średniego wskaźnika dla obszarów miejskich. Rozkład przestrzenny gmin odznaczających się wyższym od średniej dla obszarów wiejskich nawiązuje do zasięgu Staropolskiego Okręgu Przemysłowego.

3.6. Syntetyczny wskaźnik semiurbanizacji ekonomicznej

Wyliczony wskaźnik Perkala dla przyjętych mierników wahał się od -1,158 do 2,459. W grupie gmin o wysokim stopniu zaawansowania procesów semiurbanizacji w ich aspekcie ekonomicznym znalazło się 6 gmin (Chęciny, Górnio, Masłów, Miedziana Góra, Morawica, Sitkówka – Nowiny) (tab. 11, ryc. 2 – patrz wkładka, s. 224). Leżą one w bezpośrednim sąsiedztwie Kielc. Gminy te odznaczają się wysokim odsetkiem gospodarstw domowych nieużytkujących gospodarstw rolnych (średnio 49,1%), wysokimi wskaźnikami przedsiębiorczości (518 osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym), znacznymi odsetkami gospodarstw rolnych, w których prowadzona jest wyłącznie działalność pozarolnicza (7,7%) oraz działalność rolnicza i pozarolnicza (8,4%). Przeciętna wielkość gospodarstwa rolnego jest bardzo niska i wynosi 2,3 ha.

Drugą grupę – o średnim stopniu zaawansowania procesów semiurbanizacji ekonomicznej tworzy 5 gmin (Krasocin, Łopuszno, Piekoszów, Strawczyn, Zagnańsk), ciągnących się zwartym pasem od Skarżyska Kam. do Włoszczowy. W tej grupie

Tabela 11

Charakterystyka gmin o różnym stopniu semiurbanizacji demograficznej

Stopień semiurbanizacji demograficznej (wartości wskaźnika Perkala)	Liczba gmin	Podmioty osób fizycznych na 1000 mieszk. w wieku produkcyjnym	Odsetek gospodarstw domowych nieużytkujących gospodarstw rolnych	Odsetek gospod. rolnych, w których prowadzona jest dział. rolnicza i pozaroln.	Odsetek gospod. rolnych, w których prowadzona jest wyłącznie dz. pozaroln.	Średni obszar gospodarstwa rolnego (ha UR)
Wysoki (pow. 1,256)	6	518	49,1	8,4	7,7	2,3
Średni (0,418 – 0,852)	5	342	42,6	7,6	5,8	3,4
Niski (-0,018 – 0,417)	27	233	36,4	9,3	3,8	3,7
Obszary nie objęte procesami semiurbanizacji (pon. -0,019)	59	186	31,1	7,2	2,3	4,5

Źródło: Obliczenia własne.

wskaźnik przedsiębiorczości jest wysoki, ale znacznie niższy niż w grupie poprzedniej, i wynosi 342. Odsetek gospodarstw domowych nieużytkujących gospodarstw rolnych kształtuje się na poziomie 42-43%, a odsetek gospodarstw rolnych prowadzących działalność rolniczą i pozarolniczą przeciętnie przyjmuje wartość 7,6%.

Kolejną grupę – o niskim stopniu zaawansowania procesów semiurbanizacji tworzy 27 gmin obejmujących środkowy i północny obszar województwa oraz gminy położone wzdłuż szlaków komunikacyjnych łączących Kielce z Jędrzejowem i Kielce z Buskiem-Zdrojem. Wyraźnie widać, że analizowane mierniki kształtują się tu znacznie gorzej niż w dwóch poprzednich grupach. Wskaźnik przedsiębiorczości wynosi 233, odsetek gospodarstw nieużytkujących gospodarstw rolnych kształtuje się na poziomie 36,4%, a odsetek gospodarstw, w których prowadzona jest zarówno działalność rolnicza, jak i nierolnicza wynosi 7,2%. W gminach tych wyższa jest (w porównaniu do grup poprzednich) średnia wielkość gospodarstwa rolnego (3,7ha).

Pozostałe 59 gmin właściwie nie wykazuje przejawów semiurbanizacji w jej ekonomicznym aspekcie.

4. Aspekt komunalny procesów semiurbanizacji na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego

Semiurbanizacji obszarów wiejskich w płaszczyźnie ekonomicznej i demograficznej towarzyszą zmiany przejawiające się w ich komunalnym wyrazie. Do tych zmian należy m.in. upowszechnienie się urządzeń infrastruktury komunalnej na terenach wiejskich. Uzbrowienie osadnictwa wiejskiego w sieci infrastruktury komunalnej sprzyja rozwojowi istniejących funkcji gospodarczych na wsi, a także stwarza warunki do rozwoju nowych funkcji na terenach wiejskich. Stymulowanie przez rozwój infrastruktury wielofunkcyjnego rozwoju wsi upodobnia warunki gospodarowania na wsi do warunków miejskich. Stopień tego upodobniania jest miarą poziomu semiurbanizacji komunalnej (Brol 1996).

Do zbadania tego aspektu semiurbanizacji przyjęto 2 mierniki: odsetek mieszkań stale zamieszkałych podłączonych do sieci wodociągowej oraz odsetek mieszkań stale zamieszkałych wyposażonych w ustęp spłukiwany z odprowadzeniem do sieci kanalizacyjnej. Dane pochodzą z 2002 r. (*Spis Powszechny*) i prawdopodobnie nie odzwierciedlają w pełni rzeczywistości ze względu na funkcjonowanie programu SAPARD.

W 2002 r. na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego prawie 65% mieszkań stale zamieszkałych miało dostęp do sieci wodociągowej. W poszczególnych gminach wskaźnik wahał się od 18% do 94,6%. Aż w 53 gminach analizowany wskaźnik był wyższy niż średnio na obszarach wiejskich województwa, a w 30 wyższy niż 80%. Gminy te ciągną się zwartym pasem tworząc charakterystyczną literę S, obejmując obszary położone wokół wszystkich większych miast północnej, środkowej i zachodniej części województwa. Natomiast aż w 44 gminach analizowany wskaźnik był niższy od średniej.

Nieco inny rozkład przestrzenny przyjął drugi wskaźnik: odsetek mieszkań stale zamieszkałych wyposażonych w ustęp spłukiwany z odpływem do sieci kanalizacyjnej. Na obszarach wiejskich województwa analizowany wskaźnik wynosił 6,8% i wahał się od 0% do 69% (gm. Sitkówka-Nowiny). W 31 gminach wskaźnik był wyższy od średniej dla województwa, a w 35 wystąpił zupełny brak podłączeń kanalizacyjnych. Koszty budowy systemów kanalizacyjnych są bardzo silnie związane z charakterem sieci osadniczej. Nawet nie wszystkie bogate gminy mogą sobie pozwolić na tego rodzaju inwestycję. Współczynnik korelacji między przyjętymi wskaźnikami wyniósł 0,156.

4.1. Sumaryczny aspekt urbanizacji komunalnej

Syntetyczny wskaźnik Perkala wahał się od -1,702 do 0,603. Najwyższe wartości przyjął w grupie 7 gmin (Sitkówka-Nowiny, Morawica, Strawczyn, Oleśnica, Brody, Stopnica, Wąchock). Wymienione gminy odznaczają się wysokim stopniem zaawansowania procesów semiurbanizacji w ich aspekcie przestrzennym. Gminy te położone są w sąsiedztwie miast: Kielc, Starachowic i Buska-Zdroju. Są to obszary posiadające dobrze wykształcone funkcje przemysłowe lub uzdrowiskowe. Odsetek mieszkań z dostępem do sieci wodociągowej wynosił przeciętnie prawie 85%, a odsetek mieszkań wyposażonych w ustęp spłukiwany z odprowadzeniem do sieci kanalizacyjnej 33,9% (tab. 12, ryc. 3 – patrz wkładka, s. 225).

Drugą grupę – o średnim stopniu zaawansowania analizowanych procesów tworzy 9 gmin (Daleszyce, Zagnańsk, Solec-Zdrój, Bogoria, Lipnik, Tuczępy, Pierzchnica, Łągów, Wojciechowice). Większość z nich położona jest wzdłuż szlaków komunikacyjnych: Kielce-Sandomierz oraz Kielce – Busko-Zdrój. Ta grupa gmin odznacza się relatywnie wysokim odsetkiem mieszkań z dostępem do sieci wodociągowej (ok. 83%),

Tabela 12

Charakterystyka gmin o różnym stopniu semiurbanizacji komunalnej
w woj. świętokrzyskim

Stopień semiurbanizacji komunalnej (wartości wskaźnika Perkala)	Liczba gmin	Odsetek mieszkań stale zamieszkałych z dostępem do sieci wodociągowej	Odsetek mieszkań stale zamieszkałych wyposażonych w toaletę spłukiwaną z odprowadzeniem do sieci kanalizacyjnej
Wysoki (pow. 1,088)	7	84,7	33,9
Średni (0,544 – 1,088)	9	83,3	14,8
Niski (0,1 – 0,543)	31	77,9	4,4
Obszary nie objęte procesami semiurbanizacji (pon. 0,1)	50	50,6	3,0

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych GUS.

ale już znacznie niższym niż w poprzedniej grupie odsetkiem mieszkań wyposażonych w ustęp splukiwany z odprowadzeniem do sieci kanalizacyjnej (do 15%).

W trzeciej grupie – o niskim stopniu zaawansowania procesów semiurbanizacji – znalazło się 31 gmin. W układzie przestrzennym wyraźnie widać, że położone są wzdłuż głównych szlaków komunikacyjnych województwa. Tę grupę gmin cechuje odsetek mieszkań z dostępem do sieci wodociągowej na poziomie 78% oraz niski odsetek mieszkań wyposażonych w ustęp splukiwany z odprowadzeniem do sieci kanalizacyjnej (4,4%).

Natomiast na obszarze 50 gmin nie stwierdzono widocznych objawów semiurbanizacji w jej komunalnym aspekcie. W tej grupie ok. połowa mieszkań ma dostęp do sieci wodociągowej, a zaledwie 3,0% mieszkań jest wyposażonych w ustęp splukiwany z odprowadzeniem do sieci kanalizacyjnej

5. Aspekt społeczny procesów semiurbanizacji na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego

Aspekt społeczny procesów semiurbanizacji wsi realizuje się w sferze stosunków społecznych i dotyczy wzorców życia ludności wiejskiej. Urbanizację społeczną wsi można rozumieć jako proces społeczny, w którego wyniku jednostki i całe grupy społeczne przyswajają sobie miejski styl życia. Rybicki (1969) uważał, że urbanizacja społeczna oznacza zmiany w potrzebach, postawach i sposobie życia. Oznacza również zmiany w stosunkach i więziach społecznych. W literaturze można spotkać wiele mierników opisujących ten aspekt procesów urbanizacji obszarów wiejskich. W prezentowanych badaniach przyjęto odsetek ludności z wykształceniem średnim i wyższym, uznając że wraz ze wzrostem wykształcenia zmienia się zakres potrzeb oraz w szybszym stopniu następuje dyfuzja miejskiego stylu życia.

Analizowany wskaźnik na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego wyniósł 24,9% i wahał się od 15,7% do 38,8%. W 45 gminach był wyższy od średniej dla województwa, a w 16 gminach przekroczył wartość 30%. Wszystkie te gminy położone są wzdłuż głównych szlaków komunikacyjnych województwa (ryc. 4 – patrz wkładka, s. 226).

Podsumowanie

Przeprowadzona analiza pozwoliła na wyznaczenie obszarów odznaczających się zróżnicowanym stopniem zaawansowania procesów semiurbanizacji. Przyjmując jako kryterium wartości syntetycznego wskaźnika Perkala w woj. świętokrzyskim wyróżniono 5 grup gmin.

W pierwszej grupie, gdzie zanotowano bardzo wysoki stopień semiurbanizacji znalazła się tylko jedna gmina Sitkówka-Nowiny (tab. 13, ryc. 5 – patrz wkładka,

s. 227). Gmina ta wyraźnie odróżnia się od pozostałych obszarów wiejskich pod względem wszystkich badanych aspektów semiurbanizacji. Syntetyczny wskaźnik Perkala wynosił 2,733. Przeobrażenia społeczno-gospodarcze tej gminy dokonują się głównie pod wpływem rozwoju przemysłu cementowo-wapienniczego. Sitkówka-Nowiny należy do najbogatszych i najprężniej rozwijających się gmin w Polsce. Na jej terenie mieszka 1,0% ogółu ludności wiejskiej województwa.

Drugą grupę – o wysokim stopniu zaawansowania – tworzą 4 gminy: Morawica, Miedziana Góra, Zagnańsk i Masłów. Syntetyczny wskaźnik Perkala wahał się w nich od 1,01 do 1,561. Gminy te położone są w bezpośrednim sąsiedztwie największego miasta województwa – Kielc, jednak ich rozwój następuje głównie pod wpływem przemysłu mineralnego, zwłaszcza cementowo-wapienniczego oraz innych instytucji o charakterze ponadlokalnym. W Morawicy np. zlokalizowany jest wojewódzki szpital, w Masławie lotnisko, a w Miedzianej Górze tor wyścigowy. O tak wysokim stopniu zaawansowania procesów semiurbanizacji w tej grupie przesądziły głównie mierniki urbanizacji ekonomicznej i demograficznej. Łącznie wymienione gminy obejmują prawie 4% powierzchni obszarów wiejskich województwa i 6,6% ludności.

Trzecią grupę – o średnim stopniu zaawansowania procesów semiurbanizacji – tworzy 12 gmin: Daleszyce, Piekoszów, Strawczyn, Bodzechów, Brody, Skarżysko-Kościelne, Wąchock, Górnio, Chęciny, Bliżyn, Samborzec, Stopnica. Syntetyczny wskaźnik Perkala kształtował się od 0,501 do 1,0). Gminy te są głównie położone w pasie północnym województwa: od Skarżyska-Kamiennej przez Starachowice po Ostrowiec Świętokrzyski. Wymienione miasta stanowiły ważne ośrodki Staropolskiego Okręgu Przemysłowego. W tej grupie o stopniu zaawansowania procesów semiurbanizacji zadecydowały głównie przekształcenia społeczne i ekonomiczne. Gminy te obejmują 12,3% powierzchni obszarów wiejskich województwa i 17,6% ludności.

Tabela 13

Obszary wiejskie o zróżnicowanym stopniu semiurbanizacji w woj. świętokrzyskim

Stopień semiurbanizacji (wsk. Perkala)	Liczba		Powierzchnia (km ²)	Struktura		
	gmin	ludności (tys.)		gmin	ludności	powierzchni
Bardzo wysoki (pow. 1,561)	1	7,0	46	1,0	1,0	0,4
Wysoki (1,01-1,561)	4	45,9	422	4,1	6,6	3,8
Średni (0,501-1,0)	12	123,4	1361	12,4	17,6	12,3
Niski (-0,011-0,5)	23	183,1	2711	23,7	26,2	24,5
Brak objawów semiurbanizacji (pon.-0,011)	57	340,6	6526	58,8	48,7	59,0
Razem	97	700,0	11066	100,0	100,0	100,0

Źródło: Opracowanie własne.

Kolejną grupę – o niskim stopniu semiurbanizacji – tworzą 23 gminy. Gminy te łącznie obejmują 24,5% ogólnej powierzchni obszarów wiejskich województwa oraz 26,2% ludności i położone są wzdłuż głównych szlaków komunikacyjnych: Kielce-Busko-Zdrój, Kielce-Jędrzejów, Sandomierz-Staszów- Busko-Zdrój.

Natomiast na obszarze 57 gmin nie stwierdzono przejawów semiurbanizacji. Właściwie wszystkie przyjęte mierniki kształtowały się poniżej średniej dla województwa. Gminy te łącznie obejmują 59% powierzchni obszarów wiejskich woj. świętokrzyskiego oraz 48,7% ludności. Położone są z dala od miast oraz szlaków komunikacyjnych.

Przedstawione badania dowodzą, że procesy semiurbanizacji w woj. świętokrzyskim zachodzą powoli, a stopień zurbanizowania obszaru nie jest jednakowy. Najbardziej zaawansowane pod tym względem są obszary północne należące do Staropolskiego Okręgu Przemysłowego. Natomiast część południowa zawsze uważana za rolniczą odznacza się niskim zaawansowaniem analizowanych procesów. Badania potwierdzają, że duży wpływ na przebieg procesów semiurbanizacji mają również lokalne i regionalne układy komunikacyjne.

Literatura

- Brol R., 1996, *Procesy urbanizacji wsi polskiej*. Monografie i Opracowania. Wyd. AE, Wrocław.
- Chojnicki Z., Czyż T., 1991, *Zróżnicowanie przestrzenne poziomu i warunków życia ludności*. Biuletyn KPZK PAN, z. 153, Warszawa.
- Dobrowolska M., 1958, *Przemiany struktury społeczno-gospodarczej wsi małopolskiej*. „Przegląd Geograficzny”, z. 30, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Dobrowolski K., 1967, *Przeobrażenia świadomości społecznej ludności chłopskiej w południowej Małopolsce po drugiej wojnie światowej*, [w:] *Przemiany społeczne w Polsce Ludowej*, A. Sarapata (red.). Ossolineum, Wrocław.
- Gałąz D., 1964, *Chłopo-robotnicy wsi polskiej, rzeczywistość i opinie*. PWRiL, Warszawa.
- Gałęski B., 1966, *Socjologia wsi*. PWN, Warszawa.
- Golachowski S., 1969, *Urbanizacja wsi w województwie opolskim*, [w:] *Studia nad miastami i wsiami śląskimi*. PWN, Opole- Wrocław.
- Górz B. (red.), 1994, *Studia nad przemianami Podhala*. Prace Monogr. WSP, 172, Kraków.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., 1998, *Przeobrażenia stref podmiejskich dużych miast. Studium porównawcze strefy podmiejskiej Warszawy, Łodzi i Krakowa*. Wyd. UŁ, Łódź.
- Jędrzejczyk D., Wilk W., 1992, *Urbanizacja wsi w strefie podmiejskiej Warszawy*. UW, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa.
- Kamińska W., 2006, *Pozarolnicza indywidualna działalność gospodarcza w Polsce w latach 1988-2003*. „Prace Geograficzne” nr 203, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Kostrubiec B., 1965, *Klasyfikacja dynamiczna i wielo cechowa województw Polski*. Biuletyn KPZK PAN, z. 35, Warszawa.
- Mikołajewicz Z., 1973, *Urbanizacja wsi w województwie opolskim*. Instytut Śląski, Opole.

- Pawełczyńska A., 1967, *Problemy modelowe i tendencje rozwoju kultury na wsi*. Kultura i Społeczeństwo, nr 3.
- Rajman J., 1969, *Procesy urbanizacyjne w obrzeżu Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego po drugiej wojnie światowej*. Wyd. Nauk. WSP, Kraków.
- Rajman J., 2003, *Geografia ludności i osadnictwa – słownik terminologiczny*. Wyd. Nauk. AP w Krakowie, Kraków.
- Rakowski W., 1975, *Procesy urbanizacji wsi na przykładzie woj. warszawskiego*. Studia KPZK PAN, tom L, Warszawa.
- Rosner A. (red.), 2007, *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Rybicki P., 1969, *Wprowadzenie do problematyki urbanizacji*. Górnośląskie Studia Socjologiczne, t. VII, Katowice.
- Stasiak A., 1970, *Zmiany ludnościowe jako miernik procesów urbanizacji*. Biuletyn KPZK PAN, z. 57, Warszawa.
- Ziółkowski J., 1965, *Urbanizacja, miasto, osiedle*. PWN, Warszawa.